

Inleidend hoofdstuk

Afdeling 1. Grondrechten en bronnen (Anne Van De Vijver¹ en Sylvie De Raedt²)

§1. Grondrechten: omschrijving

§ Grondrechten kunnen worden omschreven in functie van de vraag of het grondrecht als dusdanig werd erkend (formeel oogpunt), terwijl grondrechten ook omschreven kunnen worden in functie van het toepassingsgebied en de draagwijdte van het recht (inhoudelijk oogpunt).

Volgens de eerste benadering vinden de grondrechten aansluiting bij waarden die een maatschappij zelf *kies*t. De grondrechten worden formeel erkend in juridische instrumenten, zoals grondwetten of verdragen³. In de rechtsleer bestaan verscheidene definities die grondrechten vanuit een dergelijk formeel oogpunt omschrijven. RIMANQUE en PEETERS omschrijven de grondrechten als “*de verzameling van subjectieve rechten die in een gegeven rechtsorde zo belangrijk worden geacht, dat zij omschreven werden in de juridische instrumenten die de hoogste rang bekleden in de hiërarchie der normen, met name in de grondwet en in de internationale verdragen*”⁴. De in deze bijdrage behandelde grondrechten, met name het recht op gelijkheid, het recht op eigendomsbescherming, het recht op privéleven en het recht op eerlijk proces, beantwoorden aan deze omschrijving. Verder zal blijken dat al deze rechten in de Grondwet en verdragen werden erkend (*infra* § 3).

Volgens de tweede benadering zijn de grondrechten *gegeven*; ze maken deel uit van het mens-zijn. DONNELLY geeft waarschijnlijk de meest eenvoudige omschrijving vertrekkende vanuit deze opvatting. Hij stelt dat grondrechten “*are the rights one has because one is a human*”⁵. Een meer gedetailleerde omschrijving van grondrechten is moeilijker, omdat de rechten die vandaag als grondrechten worden erkend, sterk van elkaar kunnen verschillen⁶. ALEXY stelt dat “*human rights are, first, moral, second, universal, third, fundamental, and, fourth,*

¹ Docent UAntwerpen en advocaat

² Assistant UGent en advocaat

³ M.B. DEMBOUR, “What are human rights?”, in T. CUSHMAN, *Handbook of human rights*, Londen, New York, Routledge, 2012, (137) 138.

⁴ K. RIMANQUE en P. PEETERS, “De toepasselijkheid van grondrechten in de betrekking tussen private personen. Algemene probleemstelling” in K. RIMANQUE (ed.), *De toepasselijkheid van de grondrechten in private verhoudingen*, Kluwer, Antwerpen, 1982, 5. Een gelijkaardige omschrijving vinden we ook terug in de Nederlandse rechtsleer: L.F.M. VERHEY, *Horizontale werking van grondrechten in het bijzonder het recht op privacy*, Zwolle, Tjeenk-Willink, 1992, 13.

⁵ J. DONNELLY, *Universal rights in theory and practice*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 2002, 7.

⁶ Deze vaststelling werd ook 20 jaar terug al gemaakt door : L.F.M. VERHEY, *Horizontale werking van grondrechten in het bijzonder het recht op privacy*, Zwolle, Tjeenk-Willink, 1992, 14.

abstract rights that, fifth, take priority over all other norms”⁷. Volgens VANDE LANOTTE en HAECK zijn “mensenrechten, fundamentele rechten en vrijheden of grondrechten (...) een geheel van universele rechten die tot doel hebben de voorwaarden te creëren en te blijven garanderen opdat personen, ongeacht hun geslacht, nationaliteit, etnische afkomst en economische achtergrond, op vrije en (mens)-waardige wijze kunnen functioneren. Mensenrechten zijn universeel naar inhoud. Het zijn rechten die alle mensen, overal en te allen tijde (zouden) moeten hebben”⁸.

§2. Grondrechten: geschiedenis

§ De grondrechten zoals die vandaag worden erkend, vinden een grondslag in de liberaal-democratische ideeën van de late Middeleeuwen, die geconcretiseerd werden in een aantal “charters” (bv. *Magna Charta* van 1215)⁹. Deze ideeën werden nadien onder meer naar aanleiding van de Amerikaanse en de Franse Revolutie bevestigd in een aantal “declaraties”, onder meer in Amerika (*Declaration of Independence* van 1776) en Frankrijk (*Déclaration du droit de l’homme et du citoyen* van 1789¹⁰). Deze “declaraties” vertaalden de gedachte dat niemand zijn recht op leven, vrijheid en eigendom kan worden ontnomen dan door een wet, wat een waarborg moest vormen voor de bescherming tegen willekeurig optreden van de overheid. In het begin van de 19^e eeuw werden bepaalde mensenrechten erkend in de liberale grondwetten die ontstonden in Europa. Ook in de Belgische Grondwet van 1831 werden bepaalde mensenrechten erkend (*infra* nr. ##).

Terwijl de grondrechten aanvankelijk vooral een nationale aangelegenheid waren, brak dit thema onder invloed van de universele schok die de Tweede Wereldoorlog had teweeg gebracht op het vlak van mensenrechtenschendingen, ook door in het internationaal recht¹¹. De Verenigde Naties formuleerde als doelstelling “*internationale samenwerking tot stand te brengen bij (...) het bevorderen en stimuleren van eerbied voor de rechten van de mens en voor fundamentele vrijheden voor allen, zonder onderscheid naar ras, geslacht, taal of godsdienst*”¹². Op 10 december 1948 werd door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens aangenomen (*infra* nr. ##).

⁷ R. ALEXU, “Rights and liberties as concepts”, in M. ROSENFELD en A. SAJÓ (eds.), *The Oxford handbook of comparative constitutional law*, Oxford, Oxford University Press, 2012, (284) 290.

⁸ J. VANDE LANOTTE en Y. HAECK, *Handboek EVRM, Deel 1. Algemene beginselen*, Antwerpen-Oxford, Intersentia, 2005, 3. Zie ook D. COLARD, “De l’universalité des droits de l’homme au droit à la sécurité démocratique”, in *Karel Vasak amicorum liber: les droits de l’homme à l’aube du 21e siècle*, Brussel, Bruylant, 1999, (127) 129.

⁹ J. VANDE LANOTTE en Y. HAECK, *Handboek EVRM, Deel 1. Algemene beginselen*, Antwerpen-Oxford, Intersentia, 2005, 3.

¹⁰ Dat later onderdeel zou vormen van de eerste Grondwet die na de Franse Revolutie zou tot stand komen voor de Franse Republiek in 1791.

¹¹ M. BOSSUYT en J. WOUTERS, *Grondlijnen van internationaal recht*, Antwerpen, Oxford, Intersentia, 2005, 761; J. VELU en R. ERGEC, *Convention Européenne des droits de l’homme*, 2e ed., Brussel, Bruylant, 2014, 19.

¹² Artikel 1, § 3 Handvest Verenigde Naties.

Nadien werden onder meer binnen de Verenigde Naties, de Raad van Europa en de Europese Unie verscheidene verdragen inzake mensenrechten gesloten (*infra* § 3).

\$ Ook inhoudelijk toont de geschiedenis van de mensenrechten een evolutie. De rechtsleer maakt een onderscheid tussen drie generaties van grondrechten¹³.

De eerste generatie betreft de klassieke burgerlijke en politieke grondrechten, die hun oorsprong onder meer vinden in de Amerikaanse en de Franse Revolutie (*supra* nr. ###). Het uitgangspunt was dat mensen vrij zijn¹⁴. De burgerlijke rechten beschermen de burger tegen onrechtmatig en ongeoorloofd overheidsoptreden¹⁵, terwijl de politieke rechten bedoeld zijn om de burger te laten deelnemen aan het staatsgezag (bv. recht op vrijheid van vergaderen). In de 19^e eeuw werden de burgerlijke en politieke rechten door verscheidene Europese staten erkend in hun grondwet. Dit geldt ook voor België, dat met zijn Grondwet van 1831 op bepaalde vlakken vooruitstrevend was. PREUSS merkt bijvoorbeeld op dat de Belgische Grondwet model stond voor andere Europese grondwetten waar het het recht op vrijheid van vergaderen waarborgde (art. 19 Gw. 1831)¹⁶.

Hoewel het pleidooi voor sociale gelijkheid, rechtvaardigheid en daarmee ook voor de tweede generatie grondrechten, *i.e.* de sociaaleconomische rechten, van vroeger dateert, deden deze rechten vanaf de 20ste eeuw, en vooral na de Tweede Wereldoorlog, hun intrede in de nationale grondwetten en verdragen¹⁷. Deze grondrechten hebben een andere invalshoek en betreffen vooral het recht van individuen op ontwikkeling¹⁸. Het gaat om de rechten die noodzakelijk zijn om als persoon in waardigheid te kunnen leven en zich in de samenleving te ontplooien¹⁹. Voorbeelden zijn het recht op werkgelegenheid, het recht op sociale zekerheid,

¹³ J. BERTING *et al.*, *Human rights in a pluralist world. Individuals and collectivities*, Westport, Londen, Unesco, Roosevelt Study Center, Meckler, 1990, 266 p; B. PEETERS, “The protection of the right to property in Article 1 of the First Protocol to the European Human Rights Convention limiting the fiscal power of states”, in L. HINNEKENS en Ph. HINNEKENS (eds.), *A vision of taxes within and outside European borders*, Alphen aan den Rijn, Kluwer Law International, 2008, (679) 682; J. VANDE LANOTTE en Y. HAECK, *Handboek EVRM, Deel 1. Algemene beginselen*, Antwerpen-Oxford, Intersentia, 2005, 3

¹⁴ D.M. DAVIS, “Socio-economic rights”, in M. ROSENFELD en A. SAJÓ (eds.), *The Oxford handbook of comparative constitutional law*, Oxford, Oxford University Press, 2012, (1020) 1020.

¹⁵ L.F.M. VERHEY, *Horizontale werking van grondrechten in het bijzonder het recht op privacy*, Zwolle, Tjeenk-Willink, 1992, 14

¹⁶ U.R. PREUSS, “Associative rights (the rights to the freedom of petition, assembly and association)”, in M. ROSENFELD en A. SAJÓ (eds.), *The Oxford handbook of comparative constitutional law*, Oxford, Oxford University Press, 2012, (948) 951.

¹⁷ D.M. DAVIS, “Socio-economic rights”, in M. ROSENFELD en A. SAJÓ (eds.), *The Oxford handbook of comparative constitutional law*, Oxford, Oxford University Press, 2012, (1020) 1021.

¹⁸ P. DE HERT, *Artikel 8 EVRM en het Belgisch recht. De bescherming van privacy, gezin, woonst en communicatie*, Gent, Mys & Breesch, 1998, p. 58, randnummer 57, met verwijzing naar P. KAYSER, *La protection de la vie privée*, Aix-en-provence en Parijs, Presses Universitaires d’Aix-Marseilles en Economica, 1990, tweede editie, 8.

¹⁹ K. RIMANQUE en P. PEETERS, “De toepasselijkheid van grondrechten in de betrekking tussen private personen. Algemene probleemstelling” in K. RIMANQUE (ed.), *De toepasselijkheid van de grondrechten in private*

het recht op behoorlijke huisvesting, het recht op onderwijs en het recht op gezond leefmilieu. Deze grondrechten zijn van dien aard dat ze ook een positieve verplichting impliceren voor de overheid om de voorwaarden te scheppen die toelaten deze rechten te realiseren²⁰. In het licht van de scheiding der machten en omdat de wetgever in dit domein een ruime bevoegdheid heeft om de realisatie van deze rechten naar zijn eigen inzicht te organiseren, wordt doorgaans gesteld dat de sociaaleconomische rechten moeilijk afdwingbaar zijn voor de rechter²¹.

De collectieve rechten, ten slotte, vormen de derde generatie grondrechten en strekken ertoe om ten aanzien van bepaalde groepen van personen een bepaalde globale toestand te waarborgen (bv. recht op vrede)²².

\$ De in dit werk behandelde grondrechten, *i.e.* het recht op gelijkheid, het recht op eigendomsbescherming, het recht op een eerlijk proces en het recht op privéleven, kwalificeren in principe als burgerlijke rechten.

Toch moet het belang van de indeling in drie generaties van grondrechten worden genuanceerd. De burgerlijke en politieke rechten kunnen niet geïsoleerd van de twee andere generaties van rechten worden bekeken. FLINTERMAN benadrukt dat het begrip “generatie” er in deze context niet op wijst dat de nieuwe generatie de oude vervangen heeft; de drie generaties moeten evenmin worden beschouwd als een voortschrijdende “verbetering”, waarbij een volgende generatie gesofisticeerder is dan de vorige. De drie generaties vormen daarentegen een coherent geheel, en zij beïnvloeden en versterken elkaar²³. Zo bepaalt ook de Universele Verklaring van de Verenigde Naties over mensenrechten (*infra* nr. ##) dat “*mensenrechten ondeelbaar, onderling afhankelijk en onderling met elkaar verbonden zijn, zodat de internationale gemeenschap deze rechten op een eerlijke en gelijke manier en met een gelijke nadruk dient te behandelen*”. MEYER-BISCH stelt daarbij aansluitend dat bij de interpretatie van een recht, rekening gehouden moet worden met de invloed van andere grondrechten²⁴.

verhoudingen Kluwer, Antwerpen, 1982, 5; L.F.M. VERHEY, *Horizontale werking van grondrechten in het bijzonder het recht op privacy*, Zwolle, Tjeenk-Willink, 1992, 14, zie ook de Preamble van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.

²⁰ D.M. DAVIS, “Socio-economic rights”, in M. ROSENFELD en A. SAJÓ (eds.), *The Oxford handbook of comparative constitutional law*, Oxford, Oxford University Press, 2012, (1020) 1021.

²¹ D.M. DAVIS, “Socio-economic rights”, in M. ROSENFELD en A. SAJÓ (eds.), *The Oxford handbook of comparative constitutional law*, Oxford, Oxford University Press, 2012, (1020) 1023-1024.

²² C. FILTERMAN, “Three generations of human rights”, in J. BERTING *et al.*, *Human rights in a pluralist world. Individuals and collectivities*, Westport, Londen, Unesco, Roosevelt Study Center, Meckler, 1990, (75) 76-77; J. VANDE LANOTTE en Y. HAECK, *Handboek EVRM, Deel 1. Algemene beginselen*, Antwerpen-Oxford, Intersentia, 2005, 9.

²³ C. FILTERMAN, “Three generations of human rights”, in J. BERTING *et al.*, *Human rights in a pluralist world. Individuals and collectivities*, Westport, Londen, Unesco, Roosevelt Study Center, Meckler, 1990, (75) 76. Zie ook P. MEYER-BISCH, “D’une succession de généralisations à un système des droits de l’homme”, in *Karel Vasak amicorum liber: les droits de l’homme à l’aube du 21e siècle*, Brussel, Bruylant, 1999, 333-354.

²⁴ P. MEYER-BISCH, “D’une succession de générations à un système des droits de l’homme”, in *Karel Vasak amicorum liber: les droits de l’homme à l’aube du 21e siècle*, Brussel, Bruylant, 1999, (333) 348-350.

Zo sluit de aard van de verplichtingen die voortvloeien uit de burgerlijke en politieke rechten, meer aan bij de sociaaleconomische rechten dan op het eerste gezicht zou lijken. Uit het korte overzicht hierboven blijkt dat de burgerlijke en politieke grondrechten aanvankelijk louter een verbod voor de overheid inhielden om zich te onthouden van een bepaalde inmenging (negatieve verplichting), terwijl de sociaaleconomische rechten eerder een positieve verplichting voor de overheid inhielden om de voorwaarden te scheppen die een persoon toelaten in waardigheid te leven en zich in de samenleving te ontplooien (*supra* nr. ##). Geleidelijk aan sijpelde dit positieve facet van de sociaaleconomische grondrechten echter ook door naar de burgerlijke en politieke grondrechten. Zo bevatten sommige recentere grondwettelijke bepalingen die klassieke grondrechten beschermen (bv. artikel 22 Gw. over het recht op privéleven²⁵), ook een positieve verplichting om het betreffende grondrecht te waarborgen middels wetgevende initiatieven. Verder legt ook artikel 1 EVRM de verdragsstaten de verplichting op om de realisatie van de grondrechten die zijn vastgesteld in het EVRM en in de aanvullende protocollen te waarborgen²⁶. Volgens het EHRM moeten de verdragsstaten hun wetgevingsprocedure en regelgevend kader zo organiseren dat deze voldoende waarborgen bevatten om de grondrechten te waarborgen²⁷. POPELIER leidt uit de rechtspraak van het EHRM af dat deze positieve verplichting zelfs een grondwetgevend optreden kan vereisen²⁸.

\$ Grondrechten situeren zich in de eerste plaats in de verhouding tussen de burger en de overheid (de zogenaamde verticale werking)²⁹. In zekere mate kan echter aan grondrechten ook een horizontale werking worden toegekend (tussen burger en niet-overheid)³⁰, wat evenwel voor het onderwerp van dit werk, van minder belang is, zodat dit aspect hier niet verder wordt uitgewerkt.

§3. Hedendaagse bronnen

²⁵ Ingevoerd bij de grondwetswijziging van 1993-1994

²⁶ EHRM, *Aziz/ Cyprus*, 2004, overw. 29; EHRM, *Oneryildiz/ Turkey*, 2004, overw. 71 en 134; EHRM, *United Communist Party of Turkey et al./ Turkey*, 1998, overw. 29. Zie ook J.F. RENUCCI, *Droit Européen des droits de l'homme*, Parijs, Lextenso Editions, 2012, 627-628; J. VANDE LANOTTE en Y. HAECK (eds.), *Handboek EVRM, deel 2 Artikelsgewijze commentaar*, Antwerpen-Oxford, Intersentia, 2004, 8.

²⁷ Bv. arrest EHRM 13 juni 1979, *Marckx/ België*. Zie ook B. PEETERS, "The protection of the right to property in Article 1 of the First Protocol to the European Human Rights Convention limiting the fiscal power of states", in L. HINNEKENS en Ph. HINNEKENS (eds.), *A vision of taxes within and outside European borders*, Alphen aan den Rijn, Kluwer Law International, 2008, (679) 683; P. POPELIER, "Behoorlijke wetgeving in de rechtspraak van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (2008-2009)", *TvW* 2010, afl. 2, (90) 93-94 met verwijzingen naar rechtspraak.

²⁸ P. POPELIER, "Behoorlijke wetgeving in de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (2004)", *TvW* 2005, afl. 6, (142) 143.

²⁹ L.F.M. VERHEY, *Horizontale werking van grondrechten in het bijzonder het recht op privacy*, Zwolle, Tjeenk-Willink, 1992, 13.

³⁰ N. VAN LEUVEN en L. VANCRAVEBECK, "L'effet horizontal des droits et libertés", in S. VAN DROOGHENBROECK (ed.), *Le droit international et Européen des droits de l'homme devant le juge national*, Brussel, Larcier, 2014, 261-272

I. Grondwet

\$ De grondrechten vinden in de eerste plaats een bron in de nationale grondwetten (*supra* nr. ##). In de Belgische Grondwet werden de grondrechten in 1831 opgenomen in titel II.

Wat betreft de in dit werk besproken grondrechten, werd het recht op gelijkheid³¹, het recht op eigendomsbescherming³², het recht op de onschendbaarheid van de woning³³ en het briefgeheim³⁴ (allebei onderdeel van het later in meer veralgemeende vorm bevestigde recht op privéleven) en het recht op toegang tot de rechter³⁵ (als onderdeel van het recht op eerlijk proces), al in de Belgische Grondwet van 1831 ingeschreven als grondrecht. Deze grondrechten die dateren uit de 19de eeuwse context houden vooral verplichtingen in voor de overheid (uitvoerende macht), die erin bestaan zich te onthouden van inmenging in het gewaarborgde recht, tenzij een wet de inmenging toelaat. Deze grondrechten bleven anderhalve eeuw nagenoeg ongewijzigd³⁶.

Met de Grondwetsherziening van 1993-1994³⁷ werd in artikel 22 Gw. een algemeen recht op de eerbiediging van het privéleven erkend. Dit artikel houdt inzake het recht op privéleven, naast een verbod op inmenging door de overheid in dit grondrecht (tenzij de wet dit toelaat) (art. 22, eerste lid Gw.), ook de positieve verplichting in voor de wetgevende macht om de bescherming van het betrokken grondrecht te waarborgen (art. 22, tweede lid Gw.). Tevens werd een recht op toegang tot de bestuursdocumenten erkend (art. 32 Gw.)

Verder werd met de grondwetsherziening van 1993-1994 het huidige artikel 23 Gw. ingevoerd wat de sociaaleconomische grondrechten in de Belgische Grondwet introduceert. Artikel 23 Gw. legt de positieve verplichting op voor de wetgever om welbepaalde sociaaleconomische grondrechten te waarborgen (zoals het recht op arbeid en het recht op

³¹ In de Belgische Grondwet van 1831: artikel 6: “*Er is geen onderscheid van standen in de Staat. De Belgen zijn gelijk voor de wet; zij alleen kunnen tot de burgerlijke en militaire bedieningen worden toegelaten, behoudens de uitzonderingen die, voor bijzondere gevallen, door een wet kunnen ingevoerd worden.*”

³² In de Belgische Grondwet van 1831: artikel 11: “*Niemand kan van zijn eigendom worden ontzet dan ten algemenen nutte, in de gevallen en op de wijze, bij de wet bepaald, en tegen billijke en voorafgaande schadeloosstelling.*”

³³ In de Belgische Grondwet van 1831: artikel 10: “*Geen huiszoeking kan geschieden dan in de gevallen bij de wet voorzien, en op de wijze door haar voorgeschreven.*”

³⁴ In de Belgische Grondwet van 1831: artikel 22: “*Het briefgeheim is onschendbaar. De wet bepaalt welke agenten verantwoordelijk zijn voor de schending van het geheim der aan de post toevertrouwde brieven.*”

³⁵ In de Belgische Grondwet van 1831: artikel 8: “*Niemand kan, tegen zijn wil, worden afgetrokken van de rechter die de wet hem toekent.*”

³⁶ E. BREMS, “De nieuwe grondrechten in de Belgische Grondwet en hun verhouding tot het internationale, inzonderheid het Europese Recht”, *TBP* 1995, 626.

³⁷ Gecoördineerde Grondwet van 17 februari 1994 (tekst van artikel 22 GW werd goedgekeurd in de Kamer op 27 oktober 1993, in de Senaat geamendeerd en goedgekeurd op 23 december 1993, vervolgens werd er in de Kamer gestemd op 19 januari 1994 en bekendgemaakt in het Belgische Staatsblad op 12 februari 1994).

behoorlijke huisvesting). In 2014 werden deze sociaaleconomische rechten nog aangevuld met het recht op gezinsbijslag³⁸.

Na de grondwetsherziening van 1993-1994 zouden nog andere grondwetswijzigingen volgen. Voor de in dit werk besproken grondrechten kan in dat kader gewezen worden op de aanvullingen van het recht op gelijkheid, zoals door de invoering van de verplichting voor de wetgever om de gelijkheid te waarborgen tussen mannen en vrouwen in de uitoefening van hun rechten en vrijheden en meer bepaald de toegang tot de door verkiezing verkregen mandaten en de openbare mandaten³⁹ (huidige artikel 11 bis Gw).

\$ Over de wijze waarop de grondrechten opgenomen in de Belgische Grondwet kunnen worden ingeroepen voor de Belgische rechtscollèges kan worden verwezen naar de bijdrage van Sarah Lambrecht (*infra* nr. [#kruisverwijzing Sarah Lambrecht](#)).

II. Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens, het BUPO en ECOSUL

\$ Na de Tweede Wereldoorlog ontstond in de schoot van de Verenigde Naties de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 10 december 1948⁴⁰. In tegenstelling tot de liberale grondwetten uit de 19de eeuw, waarbij de grondrechtenbepalingen zich vooral richtten tot de overheid (uitvoerende macht), richtten de grondrechtbepalingen van de Universele Verklaring zich in wezen tot eenieder⁴¹ en hielden ze een verbintenis in voor de lidstaten van de Verenigde Naties om de eerbied en de inachtneming van deze grondrechten te bevorderen⁴².

Uit de preambule kan worden afgeleid dat de Universele Verklaring een reactie is op de mensenrechtenschendingen in de Tweede Wereldoorlog. Daar wordt inderdaad overwogen dat “*terzijdestelling van en minachting voor de rechten van de mens geleid hebben tot barbaarse handelingen, die het geweten van de mensheid geweld hebben aangedaan*”. Het uitgangspunt is dat de inherente waardigheid en de gelijke en onvervreembare rechten van alle leden van de mensengemeenschap grondslag is voor de vrijheid, gerechtigheid en vrede in de wereld. Hiertoe bepaalt de Universele Verklaring dat alle menselijke wezens vrij en gelijk in waardigheid en in rechten geboren worden (art. 1). De Universele Verklaring bevat 30 mensenrechten, zowel klassieke grondrechten (bv. het gelijkheidsbeginsel (art. 2 en 7), het

³⁸ [Enig art.](#) Wijk.G.W. 6 januari 2014 (BS 31 januari 2014 (eerste uitg.))

³⁹ Enig art. Wijk. G.W. 21 februari 2002 (BS 26 februari 2002 (tweede uitg.))

⁴⁰ G. ALFREDSSON (ed.), *The universal declaration of human rights: a common standard of achievement*, Den Haag, KLI, 1999, 782p; G. COHEN-JONATHAN, *La Convention Européenne des droits de l’homme*, Aix-en-Provence, Presses Universitaires d’Aix-Marseille, 1989, 9-10; zie ook preambule van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.

⁴¹ G. COHEN-JONATHAN, *La Convention Européenne des droits de l’homme*, Aix-en-Provence, Presses Universitaires d’Aix-Marseille, 1989, 11.

⁴² Zie preambule Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens.

recht op eigendomsbescherming (art. 17), het recht op daadwerkelijke rechtshulp en eerlijk proces (art. 8 tot 11) en het recht op privéleven (art. 12)) als sociaaleconomische rechten (bv. art. 26 over het recht op onderwijs).

De Universele Verklaring is in beginsel een aanbeveling van de Algemene Vergadering en als zodanig juridisch niet bindend. Ook de Belgische rechtscollèges hebben geoordeeld dat de Universele Verklaring als zodanig geen juridische verplichtingen oplegt aan de Belgische Staat⁴³. Een aantal auteurs stellen evenwel dat een groot aantal bepalingen van de Universele Verklaring het statuut van internationaal gewoonterecht hebben verworven⁴⁴. BOSSUYT en WOUTERS lichten toe dat de Universele Verklaring in elk geval kan worden beschouwd als *“een bijzonder gezaghebbende interpretatie van de verdragsverplichtingen inzake eerbied voor de mensenrechten en de fundamentele vrijheden die de Leden van de Verenigde Naties hebben aangegaan door partij te worden bij het Handvest Verenigde naties”*⁴⁵. De beginselen van de Universele Verklaring kregen juridisch bindende kracht door het aannemen in 1966 van twee verdragen, met name de Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (*infra* nr. ##) enerzijds en het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele rechten (*infra* nr. ##) anderzijds.

§ Het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (zowel IVBPR als BUPO-Verdrag worden gebruikt als afkorting, in deze bijdrage wordt verder “BUPO” gebruikt)⁴⁶ werd ondertekend te New York op 16 december 1966 en werd van kracht op 23 maart 1976⁴⁷, na ratificatie door 35 lidstaten. Op dit moment werd het verdrag door 74 landen ondertekend⁴⁸. België ondertekende het verdrag op 10 december 1968, maar keurde het pas goed bij Wet van 15 mei 1981⁴⁹ en ratificeerde op 21 april 1983. Het verdrag is voor België in werking getreden op 21 juli 1983. Algemeen wordt aangenomen dat het merendeel van de rechten opgenomen in het BUPO-Verdrag directe werking hebben⁵⁰. Over de wijze waarop

⁴³ Arbitragehof 8 maart 1994, nr. 22/94, B.1.; GwH 31 juli 2008, nr. 119/2008, B.4.2.; Cass. 6 januari 1993, Arr.Cass. 1993, I, 16; RvS 12 maart 1993, nr. 42.283. Zie ook H. LEROUXEL en X. DELGRANGE, “Les instrument pertinents. La déclaration universelle des droits de l’homme”, in S. VAN DROOGHENBROECK (ed.), *Le droit international et Européen des droits de l’homme devant le juge national*, Brussel, Larcier, 2014, (15) 18-19.

⁴⁴ Bv. M. KHDIR, “Quelques réflexions sur la nature juridique de la Déclaration universelle des droits de l’homme du 10 décembre 1948”, *Rev. Dr. Int. Com.* 1999, 333-357.

⁴⁵ M. BOSSUYT en J. WOUTERS, *Grondlijnen van internationaal recht*, Antwerpen-Oxford, Intersentia, 2005, 138. In dezelfde zin: H. LEROUXEL en X. DELGRANGE, “Les instrument pertinents. La déclaration universelle des droits de l’homme”, in S. VAN DROOGHENBROECK (ed.), *Le droit international et Européen des droits de l’homme devant le juge national*, Brussel, Larcier, 2014, (15) 21-23.

⁴⁶ S. JOSEPH en M. CASTAN, *The International Covenant on Civil and Political Rights Cases, Materials, and Commentary*, 3e editie, Oxford, Oxford University Press, 2013, 1042p.

⁴⁷ Voor alle bepalingen met uitzondering van artikel 41; dit artikel 41 (met betrekking tot de Commissie voor de Mensenrechten) trad in werking op 28 maart 1979, dit in overeenstemming met artikel 41, § 2.

⁴⁸ Stand van zaken 4 juli 2014 (<https://treaties.un.org>).

⁴⁹ BS 6 juli 1983

⁵⁰ J. DUJARDIN, J. VANDE LANOTTE, G. GOEDERTIER, en J. GOOSSENS, *Basisbegrippen publiekrecht*, 2012, Brugge, Die Keure, 435 p.

het BUPO-Verdrag, net als andere internationale verdragen, kan worden ingeroepen voor de Belgische rechtscollages wordt verwezen naar de bijdrage van Sarah Lambrecht (*infra* nr. [##kruisverwijzing Sarah Lambrecht](#)).

Het belangrijkste doel van het BUPO-Verdrag was de rechten en vrijheden van de Universele Verklaring verduidelijken en juridisch bindende kracht geven. BOSSUYT en WOUTERS merken op dat, aangezien het verdrag tot stand kwam in een tijd van dekolonisatie, de nadruk ook ligt op zelfbeschikkingsrecht en het recht om vrij te kunnen beschikken over de natuurlijke rijkdommen op zijn territorium (art. 1)⁵¹. Verder erkent het BUPO-Verdrag vooral klassieke burgerlijke en politieke rechten die de overheid de verplichting opleggen om zich te onthouden van het stellen van bepaalde handelingen. De in het BUPO-Verdrag opgenomen grondrechten die relevant zijn voor dit werk, zijn onder meer het recht op gelijkheid voor de rechter (art. 14 en 26), het vermoeden van onschuld (art. 14), het recht op priveleven (art. 17) en het recht op gelijkheid voor de wet (art. 26).

§ De Commissie voor de rechten van de mens (verder afgekort “Commissie”) houdt toezicht op de naleving van het BUPO-Verdrag. De Commissie bestaat uit 18 deskundigen uit verschillende landen (art. 28). Dit toezicht gebeurt op twee wijzen.

Ten eerste voorziet het BUPO-Verdrag een facultatief klachtenrecht. Een verdragspartij kan een klacht indienen wegens de overtreding van het BUPO-Verdrag door een andere partij, als beide verdragspartijen deze bevoegdheid van het Commissie hebben erkend (art. 41). Daarnaast geldt voor landen die het eerste Facultatief Protocol hebben geratificeerd (onder meer België⁵²), dat personen die van de rechtsmacht van een verdragspartij afhangen, het recht hebben om de Commissie om een mening te vragen wanneer zij menen dat hun land in strijd met het verdrag heeft gehandeld, en wanneer naar hun mening de nationale rechtsmiddelen zijn uitgeput. De Commissie kan dan haar mening geven, en aanbevelingen doen. De verdragspartijen hebben er zich echter niet toe verbonden deze mening als juridisch bindend te aanvaarden.

Ten tweede geldt er ten aanzien van de Commissie een rapporteringsplicht (art. 40). De staten die het BUPO-Verdrag hebben geratificeerd, zijn verplicht binnen een jaar na ratificatie verslag uit te brengen aan de Commissie over de mensenrechtensituatie in hun land, en daarna telkens wanneer de Commissie hierom vraagt.

\$ Het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele rechten (zowel IVESCR als ESOCUL worden gebruikt als afkorting, in deze bijdrage wordt verder “ESOCUL” gebruikt) werd zoals het BUPO-Verdrag op 16 december 1966 ondertekend en

⁵¹ M. BOSSUYT en J. WOUTERS, *Grondlijnen van internationaal recht*, Antwerpen-Oxford, Intersentia, 2005, 770.

⁵² Wet 16 maart 1994, BS 23 juni 1993.

werd van kracht op 3 januari 1976, na ratificatie door 35 lidstaten. Op dit moment werd het verdrag door 70 landen ondertekend⁵³. België ondertekende dit verdrag zoals het BUPO-Verdrag op 10 december 1968. Het ESOCUL werd pas goedgekeurd bij wet van 15 mei 1981 en geratificeerd op 21 april 1983. Het trad in België in werking op 21 juli 1983.

Terwijl het BUPO-Verdrag de verplichting oplegt om burgerrechten en fundamentele vrijheden onmiddellijk te eerbiedigen, vereist het ESOCUL de “geleidelijke” verwezenlijking van economische, sociale en culturele rechten door de overheid “*to the maximum of its available resources*”. BOSSUYT en WOUTERS merken op dat de bepalingen van het ESOCUL zich daardoor doorgaans niet lenen tot toepassing voor de rechter zonder tussenkomst van de wetgever⁵⁴. De Raad van State besliste dat dit verdrag geen directe werking heeft⁵⁵. Gezien de aard van de door dit verdrag beschermde grondrechten is het voor dit werk van minder belang en wordt het verder buiten beschouwing gelaten. Het ESOCUL waarborgt onder meer het recht op arbeid (art. 6), het recht op billijke en gunstige arbeidsvoorwaarden (art. 7), het recht op sociale zekerheid (art. 9) en het recht op onderwijs (art. 13).

III. Het EVRM

\$ Na de schendingen van de mensenrechten tijdens de Tweede Wereldoorlog werd op wereldvlak de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens aangenomen (*supra* nr. ##). Daarnaast werden op Europees vlak initiatieven genomen om een Raad van Europa op te richten⁵⁶. De Raad van Europa stelde zich na de Tweede Wereldoorlog tot doel Europa's eenmaking te bevorderen. De handhaving en de verwezenlijking van de rechten van de mens, werden daarbij als middel gezien om dit doel te verwezenlijken⁵⁷. Binnen de schoot van de Raad van Europa werd op 4 november 1950 het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM)⁵⁸ aangenomen, dat drie jaar later in werking trad (3 november 1953). Het EVRM was geïnspireerd op de twee jaar eerder tot stand gekomen Universele Verklaring voor

⁵³ Stand van zaken 4 juli 2014 (<https://treaties.un.org>).

⁵⁴ M. BOSSUYT en J. WOUTERS, *Grondlijnen van internationaal recht*, Antwerpen-Oxford, Intersentia, 2005, 773.

⁵⁵ RvS 30 december 1993, nr. 45.552.

⁵⁶ Op 28 januari 1949 besloten 5 landen (de drie Benelux-landen, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk) effectief om een Raad van Europa op te richten (Pact van Brussel) wat zij uiteindelijk deden op 5 mei 1949 samen met Italië, Ierland en de 3 Scandinavische landen (Noorwegen, Zweden, Finland) met het Verdrag van London.

⁵⁷ Dit blijkt uit de preambule van het EVRM. Cf. G. COHEN-JONATHAN, *La Convention Européenne des droits de l'homme*, Aix-en-Provence, Presses Universitaires d'Aix-Marseille, 1989, 10.

⁵⁸ G. COHEN-JONATHAN, *La Convention Européenne des droits de l'homme*, Aix-en-Provence, Presses Universitaires d'Aix-Marseille, 1989, 616p.; A. MOWBRAY, *Cases, materials, and commentary on the european convention on human rights*, Oxford, Oxford University Press, 2012, 895p.; J. VANDE LANOTTE en Y. HAECK, *Handboek EVRM*, Antwerpen, Oxford, Intersentia, 2005, 2 delen. J. VELU en R. ERGEC, *Convention Européenne des droits de l'homme*, 2e ed., Brussel, Bruylant, 2014, 1250p.

de Rechten van de Mens (*supra* nr. ##)⁵⁹, doch had wel bindende kracht. België verleende instemming middels de wet van 13 mei 1955 en ratificeerde het verdrag op 14 juni 1955.

Door de ondertekening namen de lidstaten de verbintenis op om stappen te zetten in de collectieve handhaving van sommige in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens erkende rechten⁶⁰. Het EVRM bevatte aanvankelijk vooral klassieke burgerlijke en politieke rechten. Nadien werden middels aanvullende protocollen ook andere rechten opgenomen⁶¹. Het recht op eerlijk proces (art. 6) en het recht op een daadwerkelijk rechtsmiddel (art. 13), het recht op priveleven (art. 8), het verbod van discriminatie (art. 14) en het recht op eigendom (art. 1 van het Eerste Aanvullend Protocol bij het EVRM) maken allen onderdeel uit van het EVRM.

\$ Het EVRM biedt een toezichtmechanisme in de vorm van een statenklachtenrecht en een individueel klachtenrecht. De erkenning van het individueel klachtenrecht en van de rechtsmacht van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (hierna verder “EHRM⁶²”) waren aanvankelijk facultatief. Verder was de toegang tot het EHRM niet rechtstreeks. Er werd een Europese Commissie voor de Rechten van de Mens (ECRM) opgericht, die als filter diende tegen abusieve beroepen of beroepen aangaande futiele zaken⁶³. De ECRM oordeelde over de ontvankelijkheid van het verzoek en stelde een verslag op over de grond van de zaak. De ECRM of de betrokken staat kon de zaak vervolgens aanhangig maken bij het EHRM. Als dat niet binnen de voorziene termijn van 3 maanden gebeurde, diende het Comité van de Ministers zich uit te spreken over de zaak⁶⁴. Sinds het Elfde Protocol, dat in werking trad op 1 november 1998, is het toezichtmechanisme hervormd. Het toezicht over de naleving van het EVRM werd aan één orgaan toevertrouwd, i.e. het EHRM. De erkenning van zowel het statenklachtenrecht als het individueel klachtenrecht en van de rechtsmacht van het EHRM zijn verplicht (art. 33 en 34 EVRM). De rechters zijn sinds het Elfde Protocol beroepsrechters (voltijdse functie). Iedere partij bij het EVRM heeft één rechter⁶⁵.

Onderdanen van één van de lidstaten van het EVRM kunnen evenwel slechts een ontvankelijk verzoekschrift indienen bij het EHRM als zij hun interne rechtsmiddelen hebben uitgeput (art.

⁵⁹ G. COHEN-JONATHAN, *La Convention Européenne des droits de l'homme*, Aix-en-Provence, Presses Universitaires d'Aix-Marseille, 1989, 11.

⁶⁰ Preamble EVRM.

⁶¹ M. BOSSUYT en J. WOUTERS, *Grondlijnen van internationaal recht*, Antwerpen-Oxford, Intersentia, 2005, 792; J. VANDE LANOTTE en Y. HAECK, *Handboek EVRM*, Antwerpen, Oxford, Intersentia, 2005, 89.

⁶² Effectief opgericht op 15 september 1959

⁶³ G. COHEN-JONATHAN, *La Convention Européenne des droits de l'homme*, Aix-en-Provence, Presses Universitaires d'Aix-Marseille, 1989, 19.

⁶⁴ M. BOSSUYT en J. WOUTERS, *Grondlijnen van internationaal recht*, Antwerpen-Oxford, Intersentia, 2005, 797-798; G. COHEN-JONATHAN, *La Convention Européenne des droits de l'homme*, Aix-en-Provence, Presses Universitaires d'Aix-Marseille, 1989, 20.

⁶⁵ J. VANDE LANOTTE en Y. HAECK, *Handboek EVRM*, Antwerpen, Oxford, Intersentia, 2005, 227-431.

35, § 1 EVRM)⁶⁶. De bepalingen van het EVRM hebben immers directe werking⁶⁷ en kunnen dus rechtstreeks voor de nationale rechters worden ingeroepen. Over de wijze waarop de grondrechtenbepalingen van het EVRM kunnen worden ingeroepen voor de Belgische rechtscollleges wordt verwezen naar de bijdrage van Sarah Lambrecht (*infra* nr. [##kruisverwijzing Sarah Lambrecht](#)).

Nadat de ontvankelijkheid van de klacht door het EHRM is onderzocht, volgt een onderzoek ten gronde en/of een voorstel tot minnelijke schikking. Het EHRM kreeg de bevoegdheid om de inmenging in het grondrecht *in concreto* te beoordelen en dus niet alleen of de wet van de betrokken lidstaat de inmenging toelaat. Het EHRM kan, indien een schending van het EVRM wordt vastgesteld een ‘billijke genoegdoening’ toekennen aan de klager⁶⁸. De arresten van het EHRM zijn bindend voor de lidstaat. Het Comité van Ministers houdt toezicht op de uitvoering van de arresten door de veroordeelde lidstaat (art. 46.2)⁶⁹.

Doorheen de jaren steeg de impact van het EHRM substantieel. Terwijl in 1981 slechts 400 zaken werden ingediend bij het EHRM, was dat in 1990, na de inwerkingtreding van het Elfde Protocol (zie [supra](#) nr. ...) al 5.000, in 1994 10.000, in 2002 35.000 en het jaarlijks gemiddelde bedraagt nu 40.000⁷⁰. Dat het belang van het EVRM toeneemt, blijkt ook uit de rechtspraak van het EHRM, die naar het EVRM verwijst “*as a constitutional instrument of European public order*”⁷¹.

IV. Het VWEU en het Europees Handvest

\$ In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog werd ook de Europese Gemeenschap opgericht. Terwijl de Raad van Europa de mensenrechten wilde beschermen (*supra* nr. [##](#)), behoorden vooral het economisch herstel en het vermijden van een nieuwe oorlog door verregaande (economische) samenwerking, tot de voornaamste doelstelling van de Europese Unie. Dit verklaart de afwezigheid van mensenrechten in het EG-Verdrag van 1957⁷².

⁶⁶ J. VANDE LANOTTE en Y. HAECK, *Handboek EVRM*, Antwerpen, Oxford, Intersentia, 2005, 577-604.

⁶⁷ J. DUJARDIN, J. VANDE LANOTTE, G. GOEDERTIER en J. GOOSSENS, *Basisbegrippen publiekrecht*, 2012, Brugge, Die Keure, 435 p

⁶⁸ J. VANDE LANOTTE en Y. HAECK, *Handboek EVRM*, Antwerpen, Oxford, Intersentia, 2005, 621-680.

⁶⁹ Cf. J. VANDE LANOTTE en Y. HAECK, *Handboek EVRM*, Antwerpen, Oxford, Intersentia, 2005, 695-752.

⁷⁰ Wel wordt gemiddeld 90% van de ingediende zaken onontvankelijk verklaard.

⁷¹ EHRM, *Loizidou v. Turkije*, 1995, randnr. 75. Zie ook D. SPIELMANN, “Jurisprudence of the European Court of human rights and the constitutional systems of Europe”, in M. ROSENFELD en A. SAJÓ (eds.), *The Oxford handbook of comparative constitutional law*, Oxford, Oxford University Press, 2012, 1231-1252.

⁷² J. VANDE LANOTTE en Y. HAECK, *Handboek EVRM*, Antwerpen, Oxford, Intersentia, 2005, 757.

Nadat o.m. het Duitse Grondwettelijk Hof had geweigerd om de mensenrechtenbescherming over te laten aan het Hof van Justitie⁷³, wegens onvoldoende waarborgen, vulde het Hof van Justitie deze lacune op door toch bepaalde mensenrechten te erkennen als “ongeschreven beginselen van het gemeenschapsrecht” (*infra* nr. ##)⁷⁴. Het startschot van de rechtspraak waarin het Hof van Justitie zich bereid toonde om op de naleving van fundamentele rechten toe te zien, was het arrest *Stauder*, waarin het Hof te kennen gaf dat het de eerbiediging verzekerde van de fundamentele rechten van de mens die besloten liggen in de algemene beginselen van gemeenschapsrecht⁷⁵. In het arrest *Internationale Handelsgesellschaft* verduidelijkte het Hof dat de algemene beginselen van gemeenschapsrecht voortvloeien uit de gemeenschappelijke constitutionele tradities van de lidstaten⁷⁶. Vervolgens stelde het Hof in het arrest *Nold* dat algemene beginselen van gemeenschapsrecht ook gevonden kunnen worden in internationale wilsverklaringen over de bescherming van de rechten van de mens waaraan de lidstaten hebben meegewerkt of waarbij zij zijn aangesloten⁷⁷. Door deze rechtspraak werd het mogelijk voor het Hof van Justitie om nationale wetten, in de mate dat zij binnen het toepassingsgebied van het gemeenschapsrecht vallen, te toetsen aan het EVRM of ook bv. een gemeenschapsverordening te toetsen aan het EVRM⁷⁸.

Met het Verdrag van Maastricht van 7 februari 1992 (EU-Verdrag) werd de jurisprudentie van het Hof van Justitie waarbij de fundamentele rechten als een integraal deel worden beschouwd van de algemene beginselen van het Unierecht, bevestigd⁷⁹. Het Verdrag bepaalde dat de Unie de grondrechten eerbiedigt “zoals die worden gewaarborgd door het EVRM en zoals zij uit de gemeenschappelijke constitutionele tradities van de Lidstaten voortvloeien, als algemene beginselen van gemeenschapsrecht”⁸⁰.

⁷³ Bundesverfassungsgericht 25 juli 1979, BverfGE, 37, 271 S.E.W. 1975, 452: het Duitse Bundesverfassungsgericht achtte zich in zijn uitspraak *Solange I* bevoegd om het secundair gemeenschapsrecht te toetsen aan de grondrechten van de Duitse Grondwet zolang het gemeenschapsrecht geen door een parlement vastgestelde grondrechtencatalogus bevatte die gelijkwaardig is aan de grondrechten van de Duitse Grondwet, zie eerder al gelijkaardig voor Italië: Corte Costituzionale 18 december 1973, nr. 183/73, S. E.W. 1974, 260

⁷⁴ E. BOOGAERTS, “Het Hof van Justitie en de toetsing van nationale wetgeving aan de communautaire grondrechten”, *RW* 1991-1992, 1247; J. VANDE LANOTTE en Y. HAECK, *Handboek EVRM*, Antwerpen, Oxford, Intersentia, 2005, 762, zie ook M.C. BURKENS, “Gemeenschapsrecht en het EVRM” in M.C. BURKENS en H.R.B.M. KUMMELING (ed.), *EG en Grondrechten. Gevolgen van de Europese integratie voor de nationale grondrechtenbescherming*, Utrecht, W.E.J. Tjeenk Willink Zwolle, 1993, (71) 71-72.

⁷⁵ HvJ 12 november 1969, *Stauder*, nr. 29/69, *Jur. HvJ* 1969, I, 419.

⁷⁶ HvJ 17 december 1970, *Internationale Handelsgesellschaft*, nr. 11/70, *Jur. HvJ* 1970, I, 1125.

⁷⁷ HvJ 14 mei 1974, *Nold/Commissie*, nr. 4/73, *Jur. HvJ* 1974, I, 491.

⁷⁸ Bv. HvJ 28 oktober 1975, *Rutili*, nr. C-36/75, *Jur. HvJ* 1975, 01219; HvJ 13 december 1979, *Hauer*, nr. C-44/79, *Jur. HvJ* 1979, 03727. Zie ook G.C. RODRIGUEZ IGLESIAS, “The protection of fundamental rights in the case law of the Court of Justice of the European Communities”, *CJEL* 1995, 169-181.

⁷⁹ S. DEWULF, ““Europese” grondrechten: De plaats van de fundamentele rechten en vrijheden in de vernieuwde Europese Unie”, *RW* 2007-2008, nr. 37, (1522) 1523.

⁸⁰ Artikel F, later artikel 6, lid 2 EU en nu – na de inwerkingtreding van het verdrag van Lissabon, artikel 6, lid 3 VWEU.

Verder bevatten de Unieverdragen een aantal toepassingen van het gelijkheids- en non-discriminatiebeginsel⁸¹. Zo bepaalt artikel 18 VWEU dat binnen de werkingssfeer van het VWEU en het VEU elke discriminatie op grond van nationaliteit verboden is. Ook de bepalingen inzake het vrij verkeer van goederen, diensten en kapitaal voorzien in het VWEU bevatten specifieke non-discriminatiebepalingen. Zo houdt het vrij verkeer van werknemers de afschaffing in van elke discriminatie op grond van de nationaliteit tussen de werknemers van de lidstaten, wat betreft de beloning en de overige arbeidsvoorwaarden (art. 45 (2) VWEU). De vrijheid van vestiging omvat de toegang tot werkzaamheden anders dan in loondienst en de uitoefening daarvan, alsmede de oprichting en het beheer van ondernemingen overeenkomstig de bepalingen welke door de wetgeving van het land van vestiging voor eigen onderdanen zijn vastgesteld (art. 49, al. 2 VWEU). Conform artikel 63 VWEU zijn alle beperkingen van het kapitaalverkeer tussen lidstaten onderling en tussen lidstaten en derde landen verboden. Over de wijze waarop deze grondrechtenbepalingen kunnen worden ingeroepen voor de Belgische rechtscollages wordt verwezen naar de bijdrage van Sarah Lambrecht (*infra* nr. [##kruisverwijzing Sarah Lambrecht](#)).

\$ De Europese Unie heeft vervolgens in 2000 een eigen mensenrechtencatalogus ontwerpen met het Handvest van de grondrechten⁸². Dit Handvest werd in december 2000 te Nice formeel door het Europees Parlement, de Raad en de Commissie afgekondigd⁸³. Het Handvest verenigt grondrechten die voortvloeien uit de constitutionele tradities van de lidstaten, de internationale verplichtingen die de lidstaten gemeen hebben, het EVRM, de door de Unie en de Raad van Europa aangenomen sociale handvesten en bevestigt de jurisprudentie van het Hof van Justitie en het EHRM⁸⁴. DEWULF merkt op dat, hoewel het uitgangspunt is dat het Handvest geen nieuwe rechten of beginselen schept en alleen de in de Unie erkende rechten, vrijheden en beginselen “herbevestigt” of “zichtbaar” maakt, het Handvest toch zeer ruim is. Het omvat zowel burgerlijke en politieke rechten als economische, sociale en culturele rechten⁸⁵.

Met de inwerkingtreding van het Verdrag van Lissabon in december 2009 werd het Handvest wettelijk bindend en kreeg het dezelfde rechtskracht als de Verdragen. Het Handvest werd te dien einde gewijzigd en in december 2007 een tweede keer afgekondigd⁸⁶.

Het Handvest richt zich vooreerst tot de organen, instellingen en instanties van de Europese Unie, die worden geacht wetgeving op te stellen met respect voor de in het Handvest

⁸¹ B. PEETERS en A. VAN DE VIJVER, “Samenloop van grondrechten in fiscalibus”, *TFR* 2010, afl. 392, (991) nr. 39.

⁸² S. DEWULF, “‘Europese’ grondrechten: De plaats van de fundamentele rechten en vrijheden in de vernieuwde Europese Unie”, *RW* 2007-2008, nr. 37, (1522) 1523-1525.

⁸³ PB 2000/C 364/01, PB 18 december 2000.

⁸⁴ Preamble Handvest van 12 december 2007 van de grondrechten van de Europese Unie

⁸⁵ S. DEWULF, “‘Europese’ grondrechten: De plaats van de fundamentele rechten en vrijheden in de vernieuwde Europese Unie”, *RW* 2007-2008, nr. 37, (1522) 1533.

⁸⁶ Handvest van 12 december 2007 van de grondrechten van de Europese Unie (Pb.C. 83, 30 maart 2010).

opgenomen grondrechten. In oktober 2010 hechtte de Commissie haar goedkeuring aan een strategie die ervoor moet zorgen dat het Handvest daadwerkelijk wordt uitgevoerd. Hiertoe behoorde onder meer het opstellen van een 'grondrechtenchecklist' waarmee de evaluatie van de effecten van de wetgevingsvoorstellen van de Commissie zelf op de grondrechten kan verbeteren⁸⁷. Daarnaast richt het Handvest zich tot de lidstaten alleen wanneer zij het Unierecht ten uitvoer leggen (art. 51 Handvest)⁸⁸. De Commissie kan inbreukprocedures starten tegen lidstaten die wetgeving uitvaardigen in strijd met het Handvest voor het Hof van Justitie. Rechtsonderhorigen van de lidstaten kunnen het Europees Handvest inroepen voor hun nationale rechters (*infra* nr. [##kruisverwijzing Sarah Lambrecht](#)).

Er werd ook een Commissie opgericht ter bevordering van het Handvest. De Commissie verbond zich er ook toe burgers informatie te verstrekken over haar mogelijkheden tot optreden op het gebied van de grondrechten. Ook publiceert de Commissie op verzoek van het Europees Parlement een jaarlijks verslag over de toepassing van het Handvest. Daardoor is er een toezicht mogelijk op de geboekte vooruitgang. Op het Europees e-justitieportaal is praktische informatie beschikbaar over de handhaving van de rechten.

\$ Al vanaf het einde van de jaren '70 werden er ook diverse pogingen ondernomen om de Europese Gemeenschappen te laten toetreden tot het EVRM⁸⁹. Begin de jaren 1990⁹⁰ deed de Commissie een formeel voorstel tot toetreding tot het EVRM en vroeg officieel aan de Raad om een onderhandelingsmandaat met de Raad van Europa⁹¹, dit met de steun van het Europees Parlement⁹². Toen de Raad evenwel aan het Hof van Justitie advies vroeg over de vraag of de toetreding van de Europese Gemeenschappen tot het EVRM verenigbaar is met

⁸⁷ J. DE MULDER, "Handvest van de grondrechten van de Europese Unie", *Publiek Domein* 2013, nr. 3, p. 28.

⁸⁸ S. DEWULF, "'Europese' grondrechten: De plaats van de fundamentele rechten en vrijheden in de vernieuwde Europese Unie", *RW* 2007-2008, nr. 37, (1522) 1534.

⁸⁹ Zo stelde de Commissie in 1979 een memorandum op over de toetreding van de Europese Gemeenschappen tot het EVRM (Memorand. Comm. E.G. 4 april 1979 betreffende de toetreding van de Europese Gemeenschappen tot het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, *Bull. EG* 4-1979, punten 1.3.1-1.3.4 en *Bull. EG Suppl.* 2/79). In 1982 nam het Europees Parlement een resolutie aan waarin het de Raad verzocht om een voorstel tot toetreding van de Europese Gemeenschappen tot het EVRM te doen (Resol. Eur. Parl. 29 oktober 1982 inhoudende advies van het Europees Parlement inzake het memorandum van de Commissie van de Europese Gemeenschappen betreffende toetreding van de Europese Gemeenschappen tot het Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, *PB. C.* 22 november 1982, 304/253); In het Comité van Permanente Vertegenwoordigers kozen verscheidene lidstaten echter voor uitstel, zodat de zaak van de agenda schrapte werd (M.C. BURKENS, "Gemeenschapsrecht en het EVRM" in M.C. BURKENS en H.R.B.M. KUMMELING (ed.), *EG en Grondrechten. Gevolgen van de Europese integratie voor de nationale grondrechtenbescherming*, Utrecht, W.E.J. Tjeenk Willink Zwolle, 1993, (71), 76-77).

⁹⁰ Med. Comm. E.G. 19 november 1990 betreffende de toetreding van de Europese Gemeenschap tot het Europees Verdrag van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, *Bull. EG* 10-1990, punt 1.3.218 en *Bull. EG* 11-1990, punt 1.3.203.

⁹¹ M.C. BURKENS, "Gemeenschapsrecht en het EVRM" in M.C. BURKENS en H.R.B.M. KUMMELING (ed.), *EG en Grondrechten. Gevolgen van de Europese integratie voor de nationale grondrechtenbescherming*, Utrecht, W.E.J. Tjeenk Willink Zwolle, 1993, (71), 85-86.

⁹² Resol. Eur. Parl. 18 januari 1994 over de toetreding van de Gemeenschap tot het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens, *PB. C.* 14 februari 1994, 44/32.

het EG-verdrag⁹³, stelde het Hof in het advies van 1996 dat het toen bestaande EG-verdrag daar geen voldoende basis voor bood, met als gevolg dat enkel een wijziging van het EG-verdrag een uitweg kon bieden⁹⁴. Het verdrag van Lissabon draagt nu op aan de EU dat zij zou toetreden tot het EVRM. Door het verdrag van Lissabon verkrijgt de EU immers rechtspersoonlijkheid. Ook langs de zijde van de Raad van Europa dienden er wijzigingen te worden aangebracht aan het EVRM om de toetreding van de EU mogelijk te maken. Daartoe werd Protocol nr. 14 door de Raad van Europa opgesteld dat op 1 juni 2010 in werking is getreden. Op 7 juli 2010 is de Europese Commissie onderhandelingen gestart met de Raad van Europa over de toetreding van de EU tot het EVRM. De Stuurgroep voor Mensenrechten van de Raad van Europa (CDDH) en de Europese Commissie hebben op 5 april 2013 een ontwerpverdrag voor de toetreding van de EU tot het EVRM gepresenteerd. Het ontwerpverdrag werd voorgelegd aan het Hof van Justitie voor advies, maar dit advies van 18 december 2014 stelt dat het ontwerpakkoord inzake de toetreding van de EU tot het EVRM onverenigbaar is met de bepalingen van het Unierecht⁹⁵. De Europese Commissie moet nu terug naar de onderhandelingstafel.

V. Algemene rechtsbeginselen en gewoonterecht

§ Grondrechten worden ook beschermd door algemene rechtsbeginselen als bron van internationaal of nationaal recht. Het Internationaal Gerechtshof⁹⁶ erkent door beschaafde volken erkende algemene rechtsbeginselen (*“general principles of law recognized by civilized nations”*) als bron van internationaal recht (art. 38, 1, c Statuut IG⁹⁷). Het Hof van Cassatie erkent binnen de Belgische rechtsorde zowel internationale als nationale algemene rechtsbeginselen als rechtsbron⁹⁸. DUMON omschrijft de nationale algemene rechtsbeginselen als volgt: *“Met die term worden bedoeld formele bronnen van het recht die rechtsregels vormen welke niet in geschreven teksten of in bijzondere teksten zijn neergelegd. (...) Ongeschreven regels zijn de beginselen die het moreel en institutioneel geraamte vormen waarop de maatschappelijke organisatie berust. Dergelijke regels moeten nageleefd worden door de verordenende en door de bestuurlijke overheid, door de rechter en soms zelfs door de*

⁹³ Goedkeuring Raad E.G. 19 april 1994 van een besluit houdende adviesaanvragen aan het Hof van Justitie, *Bull. EU* 4-1994, punt 1.1.4

⁹⁴ HvJ. 28 maart 1996, Toetreding van de Gemeenschap tot het Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, advies nr. 2/94, *Jur. HvJ* 1996, I, 1759.

⁹⁵ Advies 2/13

⁹⁶ Zijnde het belangrijkste rechtscollege binnen de Verenigde Naties

⁹⁷ Statuut van het Internationaal Gerechtshof

⁹⁸ Cass. 21 maart 2001, *Arr.Cass.* 2001, 456; Cass. 10 januari 1867, *Pas.* 1867, I, 117, concl. LECLERCQ; Cass. 24 juni 2010, *Arr.Cass.* 2010, nr. 453. Hierbij moet worden opgemerkt dat voor het Hof van Cassatie alleen een schending van een algemeen rechtsbeginsel kan worden aangevoerd (art. 608 Ger.W.), als dit beginsel niet in een wettekst werd vastgesteld. Indien een wettekst voorhanden is die het algemeen rechtsbeginsel vaststelt, dient ook de schending van de desbetreffende wettekst te worden aangevoerd en volstaat het niet het algemeen rechtsbeginsel in te roepen (I. VEROUGSTRAETE, J.F. LECLERCQ, A. BOSSUYT en TH. ERNIQUIN (Commissie voor het jaarverslag), *Jaarverslag van het Hof van Cassatie van België 2002-2003*, 131, www.cassonline.be/uploads/59/cass2002nl.pdf).

*Wetgevende Macht, wanneer zij een grondwettelijke waarde hebben. Vaak zijn zij een uitvloeisel van onze beschaving (...)*⁹⁹.

LEPARD merkt op dat weinig uitspraken van internationale gerechtshoven voorhanden zijn waarin grondrechten als algemene rechtsbeginselen worden beschermd¹⁰⁰. Een voorbeeld wordt wel gevonden in de rechtspraak van het Hof van Justitie over de grondrechten als onderdeel van het gemeenschapsrecht (*supra* nr. ##). Deze grondrechten die door het Hof van Justitie werden erkend als internationale algemene rechtsbeginselen, vonden ook hun weg naar de Belgische rechtsorde¹⁰¹. Het Hof van Cassatie erkende daarnaast ook verscheidene grondrechten als nationale algemene rechtsbeginselen, zoals het gelijkheidsbeginsel, de waarborg van de vrijheid van de persoon en het recht op een menswaardig leven¹⁰². VELAERS merkt ook op dat de Raad van State, vooraleer het recht op eerbiediging van het privéleven uitdrukkelijk werd erkend in de Grondwet (*supra* nr. ##), al stelde dat “*Er kan worden van uitgegaan dat het beginsel van de bescherming, in al haar vormen, van het recht van elke natuurlijke persoon op de eerbiediging van zijn persoonlijke levenssfeer, stilzwijgend maar ontegensprekelijk wordt gehuldigd door de Belgische grondwet, wanneer die bescherming verzekert van sommige aspecten van die persoonlijke levenssfeer (onschendbaarheid van particuliere woning en onschendbaarheid van het briefgeheim)*”¹⁰³.

§ Ten slotte worden grondrechten ook beschermd door het gewoonterecht. Het Statuut IG erkent het gewoonterecht als rechtsbron van internationaal recht. Het internationaal gewoonterecht wordt omschreven als “*evidence of a general practice accepted as law*” (art. 38, 1, b Statuut IG). Opdat een recht als gewoonterecht wordt erkend, moet een objectief en een subjectief element aanwezig zijn. Het moet gaan om de veelvuldige herhaling over een zekere duur van gelijklopende gedragingen door Staten in een bepaalde aangelegenheid (objectief), met de overtuiging van deze Staten dat deze gedragingen in deze aangelegenheid een verplichtend karakter hebben (subjectief)¹⁰⁴. Het Hof van Cassatie heeft bevestigd dat het internationaal gewoonterecht deel uitmaakt van de Belgische rechtsorde¹⁰⁵.

⁹⁹ F. DUMON, “Artikel 95 G.W.”, in *Gerechtelijk Recht. Artikelsgewijze commentaar met overzicht van rechtspraak en rechtsleer*, Mechelen, Kluwer, 37-38.

¹⁰⁰ B.D. LEPARD, “International law and human rights”, in T. CUSHMAN, *Handbook of human rights*, Londen, New York, Routledge, 2012, (583) 589.

¹⁰¹ Bv. Cass. 5 februari 1999, *Arr.Cass.* 1999, 142.

¹⁰² I. VEROUGSTRAETE, J.F. LECLERCQ, A. BOSSUYT en TH. ERNIQUIN (Commissie voor het jaarverslag), *Jaarverslag van het Hof van Cassatie van België 2002-2003*, 129, www.cassonline.be/uploads/59/cass2002nl.pdf.

¹⁰³ J. VELAERS, *De Grondwet en de Raad van State Afdeling Wetgeving*, Antwerpen, Apeldoorn, Maklu, 1999, 153-154.

¹⁰⁴ M. BOSSUYT en J. WOUTERS, *Grondlijnen van internationaal recht*, Antwerpen-Oxford, Intersentia, 2005, 105..

¹⁰⁵ Cass. 25 januari 1906, *Pas.* 1906, I, 109; Cass. 12 februari 2003, www.cass.be.

Het Internationaal Gerechtshof heeft een aantal grondrechten, bijvoorbeeld het verbod van genocide, erkend als onderdeel van het internationaal gewoonterecht¹⁰⁶. LEPARD merkt daarbij aansluitend op dat vele grondrechten deel geworden zijn van het internationaal gewoonterecht. In sommige gevallen gingen grondrechten eerst tot het gewoonterecht behoren en werden ze nadien bevestigd in verdragen, terwijl in andere gevallen grondrechten opgenomen in verdragen later ook deel gingen uitmaken van het gewoonterecht¹⁰⁷.

¹⁰⁶ IG, *Armed Activities Case (DRC v. Rwanda)*, 2006, p. 31-21, nr. 64.

¹⁰⁷ B.D. LEPARD, "International law and human rights", in T. CUSHMAN, *Handbook of human rights*, Londen, New York, Routledge, 2012, (583) 587-588.